

بسم الله الرحمن الرحيم

شناخت انواع شک و تردید از دیدگاه قرآن و روایات

شیرین صفرزاده ۱

چکیده

«شک» از جمله کلماتی است که ۱۵ مرتبه در قرآن به کار رفته است، که ۶ مورد آن با واژه مریب همراه بوده است. شک از مرض‌های روحی است و در بسیاری موارد به سلامت روحی و جسمی، فرد و جامعه صدمه می‌زند، بنابراین لازم است به معالجه آن پرداخته شود. گاهی تردید نشانه بلوغ روحی و فکری است. به هر حال نویسنده مقاله تلاش نموده است تا با استفاده از قرآن و روایات به بررسی انواع شک و تردید بپردازد. ابتدا به تفاوت شک و ریب اشاره شده و سپس انواع شک در قرآن و روایات مربوطه بیان شده است. از جمله تردیدهای مطرح شده در این نوشتار می‌توان به تردید در عظمت خداوند و جهان آفرینش، پیامبران الهی، کتب آسمانی، معجزات الهی و عقوبت گنهکاران، ادیان الهی، آیات قرآن، ظن، اشاره نمود و همچنین شک و تردیدهایی که انسان را به بدگمانی و تهمت، گمراهی، سرگرمی‌های دنیوی و کتمان قیامت و آخرت مبتلا می‌کند. روش تحقیق در این نوشتار به شکل نقلی و روش جمع‌آوری اطلاعات به صورت کتابخانه‌ای (دستی و رایانه) و روش پردازش اطلاعات تحقیق، توصیفی و تحلیلی است.

کلید واژه: تردید، دیدگاه، روایات، قرآن

۱. طلبه سطح ۲، حوزه علمیه خواهران الزهرا (س) مراغه، کدطلبگی: ۹۷۱۲۲۰۰۲۰۱

مقدمه

شک و تردید در اعتقادات از بیماری‌های قلبی است و سلامت روحی و جسمی فرد و جامعه را در معرض خطر می‌اندازد، بر این اساس است که در انسان‌های مومن در دعا‌های خود برطرف شدن شک را از خدا خواستار شده تا به یقین برسند. ولی با وجود بروز شک و تردید ابتدایی در اعتقادات و عدم رفتن به سمت گمراهی و پوچی و همچنین به دنبال پاسخ رفتن، نشانه‌ای از بلوغ عقلی و فکری است و نباید از آن ترس داشت، زیرا اگر با چنین شک و تردیدهایی به صورت منطقی برخورد شود، در نهایت به تقویت اعتقاد انسان خواهد انجامید. نکته‌ی مهم قابل تذکر این است که احساس نگرانی از پدید آمدن حالت شک و تردید، خود نشانه خوبی از سلامت روح انسان است.

اهمیت پرداختن به موضوع شک و تردید بدین جهت است که شک، تردید و وسوسه‌های شیطانی به سرعت می‌تواند انسان را از معنویت تهی نموده و به سمت فنا و فساد سوق دهد، بنابراین ضرورت دارد تا انسان در زمان شک و تردید تسلیم شیطان و شبهه‌های مربوطه نشود، بلکه با مراجعه به عقل و فطرت خود درصدد یافتن حقیقت باشد و تلاش کند تا به حقیقت دست یابد، و همین تلاش نیز نشانی از ایمان است، و گرنه فرد بی‌ایمان، سخن شیطان را به آسانی پذیرفته و وسوسه او بلافاصله خواهد پذیرفت. حال این سوال مطرح است که دیدگاه قرآن و روایات در مورد شک و تردید چیست؟

در مورد شناخت انواع شک و تردید از دیدگاه قرآن و روایات تاکنون کتب و مقالات بسیاری به چاپ رسیده است که در اینجا به عنوان پیشینه تحقیق به برخی از این تالیفات اشاره میشود: مقاله‌ی «بازخوانی مفهوم شک در قرآن، نوشته عباسعلی اسماعیلی و مرتضی سلمان نژاد،

رشته علوم قرآن و حدیث دانشگاه فردوسی مشهد» و مقاله «ترمینولوژی یقین و شک از منظر قرآن و عترت، زهرا اسدی، دانش پژوه مؤسسه‌ی قرآن و نهج البلاغه‌ی قم» و مقاله «تردید و تمدن در قرآن نوشته حبیب الله بابایی، روزنامه فرهیختگان، فروردین ۱۴۰۳» مزیت و نوآوری این مقاله در این است که علاوه بر معرفی و شناخت انواع شک و بیان تفاوت شک و ریب، با استفاده از قرآن، نهج البلاغه و روایات به توضیح و تبیین آن پرداخته و در برخی از موارد راه‌های برون رفت از آن را نیز مطرح نموده است.

۱- مفهوم شناسی

در این قسمت برای درک بهتر موضوع مقاله، مفهوم کلمات کلیدی به صورت لغوی و اصطلاحی بیان خواهند شد.

۱-۱- مفهوم تردید

لغوی:

«تردید. بسی واگردانیدن. بسیار گردانیدن. بازگردانیدن و بازآوردن»^۱ «ریشه اصلی واژه «تردید»، «رَدَد» است که به معنای برگرداندن چیزی پس از دریافت کردن می‌آید»^۲

«دودله نمودن. زبون و فاسد گردانیدن. عدم موافقت و تعرض و مخالفت. شک و دودلی، تردید بین نفی و اثبات شق ثالث ندارد ؛ چون گویی یا این باشد یا غیر این ، سیمی در میان نتواند بود»^۳ این کلمه (شک) پانزده بار در قرآن آمده است.^۴

اصطلاحی:

^۱ - دهخدا، لغت نامه دهخدا، ج ۳، ص ۲۸۰۵
^۲ - جوهری، الصحاح، ج ۲، ص ۴۷۳
^۳ - دهخدا، امثال و حکم دهخدا، ج ۱، ص ۵۴۴
^۴ - عبدالباقی، المعجم المفهرس لالفاظ القرآن الکریم، ص ۳۸۶

شک یعنی: «آن اعتدال و تساوی نقیضین در نزد انسان است»^۱ «شک مریب یعنی: شک اضطراب‌آور، و احتمال دارد به معنی تهمت و سوء ظن باشد یعنی: شک تهمت‌آور. باید دانست شک نوعی از جهل است و آن از جهل اخص است، که جهل گاهی مطلق عدم علم است»^۲

«شک را از مصادیق تعبیر «مرض قلبی» در قرآن می‌داند که دل‌های مبتلایان به آن به پر کاهی می‌ماند که هر لحظه دستخوش نسیم‌ها گشته، به این سو و آن سو کشیده می‌شود»^۳ برخی دیگر گفتند «شک از ریشه خرق و پاره نمودن است و گویا شک حالتی است که ذهن در اثر شک خرق و پاره شده و رأی و نظری در او استقرار نمی‌یابد. و یا این شک به معنای الصاق و چسبیدن باشد و گویا دو نقیض بهم چسبیدند و راهی برای فهم و نظر وجود ندارد»^۴ و برخی گفته‌اند «ریشه اصلی شک جمع نمودن چیزی با چیز دیگر به واسطه داخل نمودن آن چیز در او است. گویا در ضمیر و ذهن شخص شاک دو چیز جمع شده است»^۵

۱-۲- مفهوم دیدگاه

تعریف لغوی:

دیدگاه مترادف کلماتی مثل نظر، دیدگاه، عقیده، دید، لحاظ، نظریه، نقطه‌نظر است. «دیدگاه. دیدگه. دیده‌گاه. دیده. محل دیده‌بانی. جای نشست دیده‌بان. جای پاسبانی دیدبان. محل دیدبان، منظره. چشم انداز»^۶

تعریف اصطلاحی:

دیدگاه یا نگرش در اصطلاح وبه اعتقاد توماس^۷ (۱۹۷۱) مفهوم چند بعدی از نگرش که شامل عناصر شناختی، عاطفی، و رفتاری است، مقبولترین مفهوم برای تعریف نگرش است. بدین ترتیب، نگرش نشان دهنده اثر شناختی و عاطفی به جای گذاشته شده تجربه شخص از

^۱ - راغب اصفهانی، مفردات، ص ۴۶۱

^۲ - زمخشری، الکشاف، ج ۱، ص ۳۴

^۳ - طباطبایی، المیزان، ج ۵، ص ۶۲۰ و ۶۲۱

^۴ - راغب اصفهانی، مفردات ألفاظ القرآن، ج ۱، ص ۴۶۱.

^۵ - عسکری، الفروق فی اللغة، ص ۹۱

^۶ - دهخدا، لغت نامه دهخدا، ج ۴، ص ۳۹۷۵

^۷ - توماس پیکتی، اقتصاددان و نویسنده فرانسوی

شی یا موضوع اجتماعی مورد پنهانی است ، و یک تمایل به پاسخ در برابر آن شی است . در این معنی یک مکانیسم پنهانی است ، که رفتار را هدایت می کند»^۱

«نگرش، یکی از مباحث مطرح در روانشناسی اجتماعی بوده که از مفاهیم کاربردی در علم روان‌شناسی اجتماعی است. ترکیب شناخت‌ها، احساس‌ها و آمادگی برای عمل نسبت به یک چیز معین را نگرش شخص نسبت به آن چیز گویند»^۲

۱-۳- مفهوم روایات

تعریف لغوی:

«روایت نقل سخن و یا خبر از کسی . نقل کردن سخن . واگویی کردن سخن کسی را. روایه»^۳ «روایت در اصطلاح خبری است که به طریق نقل به معصوم ختم شود. اصل روایت از (روی البعیر الماء ای حمله) مشتق است. چون راوی حامل و ناقل حدیث شمرده می‌شود»^۴

تعریف اصطلاحی:

روایت به معنی حدیث نیز می باشد که شهید ثانی این گونه مطلب را بیان می کند: «عالمان و محدثان، حدیث را به صورت‌های مختلف تعریف کرده‌اند . پس از آنکه می‌گویند خبر و حدیث مترادفند ، آورده است: مراد از خبر، حدیث است. چه قول پیامبر (صلی الله علیه و آله) یا امام (علیه السلام) یا صحابه و تابعین و یا عالمان و صالحان و همتایان آنان، و چنین است عمل و گفته آنان این معنا در استعمال این واژه مشهورتر است و با عموم معنای لغوی سازگارتر»^۵

۱-۴- مفهوم قرآن

تعریف لغوی:

«قرآن، به معنای (جمع و گردآوری)؛ کسانی که به این معنا قائلند، در آیه: (إِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهُ وَ قُرْآنَهُ)^۶ «واژه‌ی (جمعه) و (قرآن) را مترادف و هم معنا می دانند در وجه نامگذاری آن به (قرآن) گفته اند: چون قرآن جامع فواید کتاب‌هایی است که از سوی خدا نازل گشته (تورات

^۱ - کریمی، نگرش و تغییر نگرش، ص ۳۹

^۲ - کریمی، روان‌شناسی اجتماعی، ص ۲۹۵، تهران

^۳ - دهخدا، لغت نامه دهخدا، ذیل حرف راء

^۴ - طریحی ، مجمع البحرین، ص ۲۵۶

^۵ - شهید ثانی، الرعايه فی علم الدرايه، ص ۵۰

^۶ - قیامت، ۱۷

الصُّدُورِ ، وَ لَوَضَعَ مُجَاهِدَةً إِبْلِيسَ عَنِ الْقُلُوبِ ، وَ لَنَفَى مُعْتَلَجَ الرَّيْبِ مِنَ النَّاسِ ، وَ لَكِنَّ اللَّهَ يَخْتَبِرُ عِبَادَهُ بِأَنْوَاعِ الشَّدَائِدِ - آیا نمی بینید که خدای سبحان همه انسانها را ، از آدم، صلوات الله علیه، تا آخرین نفر این عالم ، با سنگهایی بیازمود که نه زیانی می رسانند و نه سودی . . . اگر پایه هایی که خانه (کعبه) بر آن بنا شده و سنگهایی که با آنها برافراشته گردیده است، از زمرّد سبز و یاقوت سرخ و نور و درخشندگی بود ، هر آینه از کشاکش شکّ در سینه ها می کاست و کوشش ابلیس را از دلها بر می داشت و از انباشت تردید و به تلاطم در آمدن آن در [اذهان] مردم جلوگیری می کرد ، اما خداوند بندگان خود را با سختیهای گوناگون می آزماید»^۱

شک در مورد قیامت و آخرت

در قرآن آمده است: «وَمَا كَانَ لَهُ عَلَيْهِمْ مِنْ سُلْطَانٍ إِلَّا لِنَعْلَمَ مَنْ يُوْمِنُ بِالْآخِرَةِ مِمَّنْ هُوَ مِنْهَا فِي شَكٍّ وَ رَبُّكَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ حَفِيزٌ - و ابلیس هیچ گونه تسلّط و غلبه‌ای بر آنان (که از او پیروی کردند) نداشت، (کار او تنها وسوسه است) تا معلوم کنیم کسی را که به آخرت ایمان دارد (و در برابر وسوسه‌های او مقاومت می‌کند) از کسی که نسبت به آخرت در تردید است، و پروردگارت بر همه چیز نگهبان است»^۲

علامه طباطبایی در تفسیر آیه چنین می‌نویسد: «نشانه پیروی ایشان از شیطان شکی است که درباره مسأله آخرت دارند و آثارش که همان پیروی شیطان است ظاهر می‌شود. پس اینکه خداوند به ابلیس اجازه داد تا به مقدار تعیین‌شده بر ابنای بشر مسلط شود، برای همین بود که اهل شک از اهل ایمان متمایز و جدا شوند، و معلوم شود چه کسی به روز جزا ایمان دارد و چه کسی ندارد و این باعث سلب مسئولیتشان در پیروی شیطان نمی‌شود»^۳

قرآن در جای دیگر می‌فرماید: «قُلْ لَا يَعْلَمُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ الْغَيْبَ إِلَّا اللَّهُ وَ مَا يَشْعُرُونَ أَيَّانَ يُبْعَثُونَ ؛ بَلْ إِذَا رَكَ عِلْمُهُمْ فِي الْآخِرَةِ بَلْ هُمْ فِي شَكٍّ مِنْهَا بَلْ هُمْ مِنْهَا عَمُونَ - بگو: جز خداوند، هیچ کس در آسمان‌ها و زمین، غیب نمی‌داند و کسی نمی‌داند چه زمانی برانگیخته

^۱ - نهج البلاغه، خطبه ۱۹۲

^۲ - سباء، ۲۱

^۳ - طباطبایی، المیزان، ج ۱۶، ص ۳۶۷

خواهد شد ؛ بلکه علم مشرکان در قیامت به کمال خواهد رسید، بلکه آنان (امروز) درباره‌ی آن (آخرت) در شک هستند، بلکه نسبت به (چگونگی) وقوع آن کورند»^۱

استاد قرائتی در مورد این آیه معتقدند: «کلمه‌ی «اِذَا رَكَ» از «تدارک» به معنای پیوستن و ملحق شدن اجزا می‌باشد. یعنی مشرکان در دنیا گرفتار تشتت فکری، ولی در آخرت اطلاعات آنها بهم پیوسته و به علم می‌رسند، البته دیگر چه سود، کلمه «أَسَاطِيرُ» جمع «اسطوره» به معنای افسانه است. کافران به پیامبران تهمت می‌زدند که آنچه درباره‌ی قیامت می‌گویید، مطالب بی‌اساسی است که برای سرگرمی بیان می‌شود»^۲

نتیجه‌گیری

^۱ - نمل، ۶۵ و ۶۶

^۲ - قرائتی، تفسیر نور، ج ۶، ص ۴۴۹

در این مقاله که با عنوان «شناخت انواع شک و تردید از دیدگاه قرآن و روایات» است، نتایج ذیل حاصل گردیده است:

بین دو مفهوم «شک» و «ریب» از منظر لغوی، شباهت‌ها و تفاوت‌هایی وجود دارد که شک و ریب به عنوان یک مفهوم عام استعمال می‌شود. این نوع از شک، غیرارادی است و فرد می‌تواند با تصمیم‌گیری، از این شک و تردید خارج شود، در غیر این صورت به گمراهی مبتلا خواهد شد و از طرفی ریب امری اختیاری و مذموم است و معمولاً فردی که در این وضعیت دچار می‌گردد، به سوء ظن و تهمت وارد شده و کردار و گفتار مخربی از وی سر می‌زند. ابتدایی‌ترین شک و تردید بسیاری از انسان‌ها به وجود خداوند و عظمت مخلوقات خداوند است، که ناشی از جهل و ناتوانی از درک واقعیات است. شک در رسالت پیامبران که در مورد همه‌ی پیامبران و در مورد پیامبر اسلام نیز صدق می‌کند، زیرا برخی از مترفین و معاندین خود را برتر از پیامبر زمان خویش می‌دانستند. برخی مواقع عدم آگاهی و اطلاع مردم از چیزی، آنها را دچار سردرگمی و تردید می‌کند. مثلاً تردید در کتب آسمانی و آغاز اختلاف افکنی و حتی تحریف کتب آسمانی پیشین همگی نشات گرفته از شک و سوءظن افراد است.

یکی از انواع شک که خداوند در قرآن مطرح فرموده شک و تردید در معجزات الهی است، این افراد با دیدن معجزات باز هم به پرستش غیر خدا روی آورده و از پرستش خدای یگانه سرباز می‌زدند همیشه افرادی بوده‌اند که با این دعوت‌ها و معارف الهی مخالفت، و سعی در رد یا دشمنی با آن‌ها می‌کردند، این مسئله در زمان پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله) نیز مشهود بود گاهی به خود پیامبر و گاهی به کلام وحی (قرآن) شک می‌کردند و به بدگمانی و سوءظن مبتلا می‌شدند. بسیاری از گمراهان عالم در مرحله‌ی شک باقی مانده و سعی در آگاهی و برون‌رفت از آن را ندارند. از طرفی گمراهی و ضلالت ابتدا شامل اهل شک نمی‌شود بلکه شامل حال کسانی است که در وضعیت شک باقیمانده و از طریق اولیاء الهی و تحقیق عالمانه به دنبال پاسخ صحیح نیستند. برخی همسان با حیوانات در این دنیا به بازی و سرگرمی مشغول هستند و قصد رسیدن به حقیقت را ندارند. نشانه‌ی این افراد پیروی ایشان از شیطان است که درباره مسأله دنیا و آخرت شک دارند و به دنبال پیدا کردن راه خروج از شک و تردید نیستند. عاقبت این افراد گمراهی و عذاب الهی است.

منابع و مأخذ

* قرآن کریم

* سید رضی ، محمد بن حسین ، گردآورنده نهج البلاغه ، مترجم محمد دشتی ، انتشارات مشهور ، قم ، ۱۳۷۹ ش

۱. ابن فارس، احمد بن فارس، معجم مقاییس اللغة، ج ۳، قم، چاپ اول، ۱۴۰۴ ق
۲. تمیمی آمدی، عبدالواحد، غررالحکم ودررالكلم، ناشرموسسه فرهنگی دارالحدیث، ترجمه محسن موسوی، چاپ ۸، ۱۳۹۵ ش
۳. جوهری، اسماعیل بن حماد، صحاح اللغة، بیروت، انتشارات دارالعلم للملایین، چاپ چهارم. ج ۲، ۱۴۰۷ ق
۴. حویزی، عبدعلی بن جمعه، تفسیر نورالثقلین، مصحح: رسولی، هاشم، چاپ چهارم، قم: اسماعیلیان، ۱۴۱۵ ق
۵. دهخدا، علی اکبر، امثال و حکم، انتشارات پارمیس، ج ۱، ۱۳۶۳ ش
۶. دهخدا، علی اکبر، لغت نامه دهخدا، چاپ دوم از دور جدید، دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۹۱ ش
۷. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ قرآن، ترجمه سید غلامرضا خسروی حسینی، تهران، مرتضوی، ۱۳۸۸ ش
۸. الزمخشری، محمود، الکشاف عن غوامض التنزیل، بیروت، دارالکتاب العربی، ۱۴۰۷ ق
۹. شهید ثانی، علی بن احمد، الرعایه فی علم الدرايه، انتشارات کتابخانه عمومی حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی، ۱۳۹۱ ش
۱۰. صدوق، محمد بن علی بن بابویه: التوحید، مقدمه سید حسن خراسان، نجف، ۱۳۸۶ ق
۱۱. طباطبایی، سید محمد حسین ، تفسیرالمیزان سیدمحمد باقرموسوی همدانی، تهران، انتشارات جمهوری اسلامی، ۱۳۹۰ ش
۱۲. طریحی النجفی، فخرالدین ، مجمع البحرين، تهران : کتابخانه مرتضوی ، ۱۳۷۹ ش

۱۳. طوسی، محمد ابن حسن، الغیبه، انتشارات دار الکتب الاسلامیه، تهران، ۱۳۶۴ش
۱۴. طوسی، محمد بن حسن، التبیان فی تفسیر القرآن ، قم، مؤسسه آل البيت، ۱۳۶۱ش
۱۵. عبد الباقي، محمد فواد، المعجم المفهرس لالفاظ القرآن الکریم انتشارات اسلامي، چاپ دهم، ۱۳۹۳ش
۱۶. عسکری، حسن بن عبدالله، معجم الفروق اللغویه، قم، جماعه المدرسين فی الحوزه العلمیه بقم، موسسه النشر الاسلامي، ۱۴۱۲ ه ق
۱۷. فیض کاشانی، محمد محسن، الوافی، ج ۱، کتابخانه امام أمير المؤمنين علی (عليه السلام) ، چاپ اول، ۱۴۰۶ق.
۱۸. قرائتی، محسن، تفسیر نور، تهران، مرکز فرهنگی درسهای از قرآن، چاپ یازدهم، ۱۳۸۳ش
۱۹. کریمی، یوسف، روان شناسی اجتماعی، تهران، انتشارات بعثت، چاپ اول، ۱۳۷۳ش
۲۰. کریمی، یوسف، نگرش و تغییر نگرش، نشر ویرایش، ۱۳۸۸ش
۲۱. کلینی، محمد بن یعقوب: الکافی، تحقیق علی اکبر غفاری، دارالکتب الاسلامیه، تهران، ۱۳۸۸ ق.
۲۲. مجلسی، محمد باقر، بحار الانوار، مترجم ابوالحسن موسوی همدانی، دار الکتب الاسلامیه، چاپ ۴، ۱۳۸۲ش.
۲۳. مصطفوی، حسن، التحقيق فی کلمات القرآن الکریم، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۶۰ش.